

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VİKTORİYA SÜLEYMAN QIZI HƏSƏNOVA

**RUS HÜQUQ TERMİNLƏRİNİN AZƏRBAYCAN
DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

10.02.03 – Slavyan dilləri

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın*

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2012

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Rus dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

R.M. NOVRUZOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

T.Q. ŞÜKÜRBƏYLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor
N.B. MƏMMƏDLİ,
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə "18" may 2012-ci il saat 14⁰⁰-da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ – 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» «_____» 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya

Şurasının elmi katibi

filologiya elmləri doktoru, professor

Q.İ. MƏŞƏDİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son zamanlar Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında dərin dəyişikliklər müşahidə olunur. Azərbaycan dünyada daha böyük nüfuz əldə edir. Elm və texnikanın coşqun inkişafı, elmi-texniki informasiyanın intensiv mübadiləsi, müxtəlif dövlətlərin elmi istiqamətdə inteqrasiyası – bütün bunlar ayrı-ayrı elm sahələrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Həmçinin cəmiyyətdə inkişaf edən demokratiya onun üzvlərinin hüquq sahəsində də dildən istifadəsinin hüquqi nizam salınmasına böyük ehtiyac yaradır. İctimai hərəkətlər cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini nizama salan qanunların məzmununa maraq oyadır. Dəyişikliklər nəinki Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında öz izini qoyur, hətta respublikamızın qanunvericiliyində dəyişikliklərin edilməsinə tələbat yaradır. Müqavilələr, kontraktlar bağlanılır və qonşu ölkələrlə vahid qanunvericilik bazası yaradılır. Belə bir vəziyyətdə müasir dünyada mədəniyyətlərarası hüquqi kommunikasiya xüsusi yer tutur. Bunlar sənədlərin öyrənilməsinə, Azərbaycan və rus dillərində olan xüsusi hüquq ədəbiyyatının tərcüməsinə maraq yaradır.

Son zamanlarda müşahidə olunan xüsusi terminologiyanın zənginləşmə və modifikasiya prosesi dünya hüquqi cəmiyyətində, bütövlükdə cəmiyyətdə, informasiyanın alınması, mübadiləsi və yayılması hüquq ədəbiyyatının tərcüməsi əhəmiyyətinin artmasına səbəb olur. Terminoloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı bir sıra problemlərin yaranması mədəniyyətlərarası əlaqələrin artması, müasir ünsiyyət prosesində hüquq dilinin rolu və rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemlərinin aktuallığını şərtləndirir. Çünki qanunvericilik aktlarının hazırlanması, onların linqvistik ekspertizası, məhkəmə hökmləri və s. tərcüməsi üçün lazım olan optimal linqvo-nəzəri prinsiplərin hazırlanması dilçilikdə aktual problemlərdəndir. Bu baxımdan dilçilikdə hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri aspektdə təhlili əsasdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi hüquq terminlərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində leksik-üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

– terminlərin xüsusiyyətləri haqqında tam təsəvvür vermək və Azərbaycan dilinin elmi üslubunda hüquq terminologiyasının və hüquq terminlərinin yerini müəyyən etmək;

– rus və Azərbaycan hüquq terminlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

– rus və Azərbaycan dillərində hüquq terminlərinin tərcüməsinin qarşısında qoyulan əsas tələbləri təhlil etmək;

– ümumi qanunauyğunluqları üzə çıxarmaq və rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

– rus hüquq terminlərinin tərcüməsi prosesində yaranan çətinlikləri aşkar etmək və onları həll etmək məqsədi ilə tərcümə üsullarını müəyyənləşdirmək;

– yeni hüquq terminlərinin və ümumelmi sözlərin yeni hüquq mənalının tərcüməsi, ensiklopedik, terminoloji və başqa lüğətlərə əlavə etmək məqsədi ilə tövsiyələr vermək;

– hüquq mətnlərində rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin spesifikasiyasını araşdırmaq;

tərcümə prosesində hüquq normalarının mahiyyəti və uyğunluğunu eyni zamanda terminologiyada adekvat əks edilməsi məqsədi ilə hüquq mətnlərinin təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı rus dilində işlənən hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə problemlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti rus hüquq terminlərinin tərcümə üsulları və ekvivalentlərinin spesifikasiyasının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın mənbələri. Xüsusi və ümumi istifadə lüğətləri, hüquq elminə aid mətnlər (Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəllələri), həmçinin Azərbaycan və rus dillərində hüquq terminlərin lüğətləri və tərcümədə ləksik-üslubi xüsusiyyətləri üzə çıxardan siyasi-hüquq və hüquqi ədəbiyyatlardır.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq rus və Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin tərcümə xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq rus və Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin tərcümə prosesi kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu zaman adı çəkilən dillərdə dillərarası terminoloji uyğunluqlar və fərqli cəhətlər aşkar olunmuşdur; hüquq terminlərinin tərcümə prinsipləri təyin edilmişdir; rus dilindəki hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin üsulları və prinsipləri müəyyənləşdirilmiş və həmçinin mənbə dildə mənalərini və kontekst mühitini nəzərə alaraq tərcümə ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti odur ki, hüquq terminlərinin tərcüməsinin ümumi məsələlərinin həlli yollarının prinsipləri müəyyənləşdirilir. Tədqiqat nəticəsində alınmış nəzəri nəticələrdən terminologiya, nəzəri və praktik tərcümə, müqayisəli və xüsusi stilistika, leksikologiya və tərcümə leksikoqrafiyasında istifadə edilə bilər. İşin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəzəri nəticələri və tədqiqat materialı milli (Azərbaycan) və xarici (rus) dillər üzrə yeni hüquq lüğətlərinin tərtibində, mövcud terminoloji lüğətlərin təkmilləşdirilməsində və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Hüquq terminlərinin lüğətdə əksi, tərcüməsi və işlənməsi üçün verilmiş tövsiyələr yeni lüğətlər, dərs vəsaitləri, tərcümə üzrə tədris proqramlarının tərtib edilməsində leksikoqraflar və tərcüməçilər üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin «Rus dili və onun tədrisinin metodikası» kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi jurnal və toplularda öz əksini tapmışdır. Məqalələr dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Tədqiqatın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, mənbələri, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın «Hüquq terminləri dilin leksik-üslubi vahidi kimi: tədqiqatın nəzəri əsasları» adlanan birinci fəslində rus və Azərbaycan dilçiliyində bir sıra nəzəri problemlər kompleks şəkildə araşdırılır. Hüquq terminologiyasının nəzəri problemləri araşdırılan bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Rus və Azərbaycan dilçiliklərində terminlərin tədqiqi” adlanır. Bu bölmədə terminlərin sözlərdən fərqli cəhətləri, termin və terminologiya anlayışları, termin və onun mahiyyəti, terminin definitivləşməsi və s. bu kimi nəzəri problemlərdən geniş şəkildə bəhs olunur. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji bazasını terminologiya problemləri üzrə B.N.Qolovinin, V.P.Danilenkonun, T.Jl.Kandelakinin, D.S.Lottenin, A.B. Superanskayanın, S.P.Xijnyakın¹, mətn nəzəriyyəsi üzrə M.P Brandesin, M.M.Kojinanın, N. M.Razinkinanın² (83-84), tərcümə nəzəriyyəsi üzrə L.S.Barxudarovun V.N.Komissarovun, L.K.Latışevanın, A.D. Şveytserin³ və b. əsərləri təşkil etmişdir.

¹ Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987, 104 с.; Даниленко В.П. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. М., 1993, 280 с.; Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977. 168 с.; Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982, 149 с. 158. Суперанская А.В. Подольская Н.В. и др. Общая терминология. Вопросы теории. М.: Наука, 1989, 243 с.; Хижняк С. П. Юридическая терминология: формирование и состав / Под ред. Л.И.Баранниковой. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1997, 136 с.

² Брандес М.П. Стиль и перевод. М., 1988, 210 с.; Кожина М.М. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. Пермь, 1972, 325 с.; Разинкина Н.М. Функциональная стилистика М.: Высшая школа, 1989, 180 с.

³ Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 1975, 240 с. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. М., 1999, 251 с.; Латышев Л.К. Технология перевода. М., 2001; Швейцер А.Д. Теория перевода. М.: Наука, 1988, 215 с.

Termin və terminologiya anlayışları tam həcmdə dilçiliyə yalnız XX əsrin əvvəllərində daxil edilmişdir. Tədqiqatların əksəriyyətində hesab edilir ki, indiyə qədər hamı tərəfindən qəbul edilmiş *termin* təyini mövcud deyil. Amma onu da müəyyənləşdirirlər ki, termini «xüsusi dildə xüsusi anlayışların dəqiq adı olan xüsusi nominativ leksik vahidi (söz və ya söz birləşməsi) kimi qəbul etmək olar». ¹ Terminin ən mühüm xüsusiyyətləri “Ensiklopedik dilçilik lüğətində” verilir: «Terminin xüsusiyyətlərinə sistemlik, definisiyanın mövcudluğu, terminoloji sahə çərçivəsində təkmənalıq tendensiyası, ekspressiyanın olmamağı, üslub neytrallığı aiddir». ²

Müasir dilçilik tədqiqatlarını dil vahidinin sosial rolu və ünsiyyət funksiyasına maraq xarakterizə edir: onun üçün terminologiyanın təbii şəraitdə işlənməsi əhəmiyyətlidir, daha dəqiq desək, real peşəkar (hüquq) kommunikasiya şəraitində öyrənilməsidir.

Termin və ümumişlək leksika və ya termin və termin olmayan söz oppozisiyası da geniş araşdırılmışdır. Beləliklə, yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətlərə görə terminlər, xüsusi vahidlər kimi spesifik sistemlərə daxildirlər. Bu hər hansı bir elmin konkret terminoloji sahəsidir. Bununla bağlı R.Y.Kobrin və B.N.Qolovinin fikirləri daha da münasibdir. Onlar terminologiyayı ədəbi dilin sistemindən ayırırlar, çünki bəzən eyni leksik vahidlər eyni zamanda həm terminlər, həm də ümumişlək sözlər rolunda çıxış edə bilirlər. Alimlər hesab edirlər ki, eyni sözdüzəldici modellərdən istifadə edilən terminlər müxtəlif dərəcədə semantik dəyişikliklərə məruz qalırlar. ³ Məsələn: *вред-ziyan, убыток-zərər, ущерб-зәрәр; кража-оğurluq, хищение-оğurlуқ*.

Dissertasiyanın bu bölməsində Azərbaycan terminologiyasının formalaşma tarixi, hüquq terminologiyasının inkişaf tarixi də tədqiq edilmişdir. Terminologiyanın formalaşma tarixi öz əksini M.Qası-

¹ Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский лицей, 1993. с.22

² Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. Ярцевой В.Н. М.: Советская энциклопедия, 1990, с. 508-509

³ Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987, 104 с.

mov, S.Sadıqovanın monoqrafiyalarında tapmışdır.¹ Buna görə də Azərbaycan dili terminologiyasının tarixinə uyğun olaraq hüquq terminologiyasının inkişafı da nəzərdən keçirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ikidilli hüquq terminləri lüğətləri dərc edilmişdir. Belə ki, «Rusca-tatarca və tatarca-rusca siyasi, hüquqi, hərbi və başqa terminlər lüğəti» (1907-ci il) və «Rusca-türkcə (Azərbaycan) hüquq terminləri» (1920-ci il) lüğətlərində hüquq terminlərindən başqa siyasi partiyalar, sinfi ziddiyyət, ordu, idarələr, müharibə ilə bağlı terminlər də verilmişdir. Məsələn: *siyasi tətıl* — политическая стачка, *cahan inqilabı* — мировая литература, *milli ədalət* — национальная справедливость, *xalq duması* — народная дума, *sol inqilabçılar* — левые революционеры, *şura hökuməti* — советская власть, *fəhlə hökuməti* — рабочая власть, *Sovet hökuməti* — советская власть;

Müasir Azərbaycan hüquq terminologiyasının təhlili göstərir ki, hüquq terminlərinə aid çoxdilli, izahlı və ensiklopedik lüğətlər nəşr edilmişdir.² Lüğətlərdə müxtəlif çoxsahəli hüquq münasibətlərini əks etdirən terminlər haqqında konkret məlumat və anlayışların təhlili verilir. Araşdırmalardan aydın olur ki, leksikoqrafik materillərdə hüquqla bağlı anlayışların Azərbaycan dilində dəqiq ifadəsinə ciddi şəkildə yanaşılmışdır.

İkinci bölmə «Rus hüquq termini və rus hüquqi terminologiyası: tədqiqatın tarixi-leksikoloji aspekti» adlanır. Burada xüsusi analizin obyektini hüquq terminologiyasının birliyi, sistemliyi və mənasıdır. *Hüquq termini*, *hüquq terminologiyası* və eyni zamanda rus dilçiliyində fərqli olan “юрдический”, “правовой” термин təyin-

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları Bakı, Elm, 1973, 186 s.; Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı Bakı, Elm, 2005, 348 s.

² Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material) B., 1960, 189 s.; Hüquq terminləri lüğəti B., 1961, 310 s.; Hüquq ensiklopedik lüğəti B., 1991, 544 s.; İngiliscə-rusca-azərbaycanca hüquq lüğəti B., 2003, 428 s.; İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti B., 2004, 248 s.; Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti B., 2007, 312 s.

lərin, anlayışlarının izahı verilmişdir. Rus hüquq terminologiyasının xüsusiyyətləri və mənşəyi məsələləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatda *hüquq termini* anlayışı aşağıdakı qaydada təyin edilir: hüquq anlayışının ümumiləşdirilmiş adı olan, dəqiq və müəyyən mənaya malik və birmənəliliklə fərqlənən; həmçinin qanunun (normativ aktının) məzmununun ifadəsində istifadə edilən anlayışların işarəsi. Demək, hüquq terminləri göstərilən kriteriyalara cavab verən, qanunvericilikdə işlənən və hüquq təcrübəsinə daxil olmuş söz və ya söz birləşməsidir. Hüquq elmində həm qeyri-hüquqi elmlərin xüsusi terminləri (onlar məcburi qaydada hüquqsünaslar tərəfindən izah edilirlər), həm də əsl hüquq terminləri (onların mənası hüquq ədəbiyyatında və hüquq aktlarında təyin edilir) istifadə olunur. Hüquq terminologiyasının izahına gəlincə, Y.B.Berq yazır: «... bu, hüquq elminin mürəkkəb, çoxaspektli və spesifik anlayışlar arasındakı əlaqələri əks etdirən bir sistemdir».¹ S.P.Xijnyakın fikrincə, hüquq terminologiyası müxtəlif tərkiblikdir. Onun daxilində «... hüquq (qanun) terminologiyası və hüquqsünaslıq (hüquq haqqında elmin) terminologiyası mövcuddur. Belə bölgü hüquq terminologiyasının müxtəlif – rəsmi-işgüzar və elmi – sahələrdə işlənməsi ilə bağlıdır.»² Alim hesab edir ki, hüquq (qanun) terminologiyası – bu qanunun tətbiqi təcrübəsinin terminologiyasıdır və (amma) hüquqsünaslığın terminologiyası bu hüquqi doktrinanın (hüquq haqqında elmin) terminologiyasıdır. Hüquqsünaslığın və hüququn terminlərinin əsas tərkibi ümumdür. Fərqi ondadır ki, hüquqsünaslıq terminologiyası daha mürəkkəbdir. Orada qanunların mətnlərində rast gəlinməyən nəzəri anlayışlar istifadə edilir. S.P.Xijnyak qeyd edir ki, «hüququn (qanunun) terminologiyasının hüquqsünaslığın terminologiyasına nisbətdə hüquq termininin və hüquq terminologiyasında istifadə edilən müxtəlif adlıq vahidlərin terminoloji xarakterli təyinlərini daha da çətinləşdirir»³

Rus hüquq terminologiyasının yaranmasının tarixini araşdıran tədqiqatçılar göstərilər ki, hüququn terminologiyası X əsrdən başla-

¹ Берг Е.Б. Основные инструменты профессиональной коммуникации в правовой сфере (терминология, оценочные понятия, дефиниция) / Языки профессиональной коммуникации: Материалы международной научной конференции/ Отв. ред. Е.И.Голованова. Челябинск, 2003, с.15

² Хижняк С.П. Göstərilən əsəri s.6

³ Həmin əsərdə s.7

yaraq qədim qanunvericilik aktlarında («Yunanlarla rusların müqavilələr»də) öz əksini tapmışdır. Hüquqşünaslığın terminologiyası kimi isə o hüquq elminin nəzəriyyəsinin dərk etməsi zamanı, yəni XVIII əsrdə başladı.¹ Rus qanunlarının leksikası erkən vaxtlardan xüsusi təşkili ilə fərqlənirdi. Erkən yazılı abidələrinin dilinin analizi göstərir ki, o dövrün rus dilində hüquq terminləri kimi yalnız yunan dilindən alınmaların tərcümələri deyil, həm də terminoloji mənada işlənən canlı xalq dilinə aid sözlər mövcud idi, məsələn: *истина* - *həqiqət*, *правда* - *həqiqət*, *адalat*, *haqq*; *закон* – *qanun*, *qayda*, *устав* - *nizamnamə*, *зло* - *pislik*, *pis iş*, *вина* - *taqsır*, *гünah*, *казнь* - *edam*, *өлüm cəzası*; *кара* - *cəza*, *месть* - *intiqam*, *qisas* və s. Sübut edilmişdir ki, XVIII–XX əsrlərdə rus qanunvericiliyinin dilində ümumxalq dilindəki təkrar dərk edilmiş sözlər dar mənada işlədilirdi, beləliklə, ümumxalq dilinə aid söz eyni zamanda hər hansı bir hüquq anlayışının adına çevrilirdi. V.O.Klyuçevski qeyd edirdi ki, «... bütün hüquq terminləri vaxtilə hərfi mənaya malik idilər».²

Birinci fəslin üçüncü bölməsi «Hüquq sənədi: dilçilik xüsusiyyətləri və tərcümənin texnikası» adlanır. Burada hüquq sənədi mətn, ona məxsus xüsusiyyətlər və dildəki ifadəsi ilə tərcümə hüquq informasiyasının yazılı daşıyıcısı kimi tədqiq edilmişdir. Hüquq mətninə aid bir sıra belə tələblər nəzərdən keçirilmişdir: qanunun dilinin təsviri zaman *dəqiqlik*; stereotip ifadələri özünə daxil edən hüquq mətninin dil standartlarına (klişe, sabit söz birləşmələri) riayət etmək; həmçinin, hüququn reallaşdırması üçün kifayət qədər təyinləri vermək məqsədi ilə hüquq təriflərinin normativ mətnlərdə mövcudluğu. Beləliklə, hüquq mətninin linqvistik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Onlar: koqnitiv informasiyanın daşıyıcısı olan hüquq terminləridir (*референдум* – *referendum*, *частная собственность* – *şəxsi*

¹ Благова Н.Г. Становление русской юридической терминологии в начальный период формирования национального языка. Автореф. дис. ... док. филол. наук. СПб., 2002.; Попова Л.В. Русская юридическая терминология XVIIIв. в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Дис. ... канд. фил. наук. Челябинск, 2007; Хижняк С.П. Göstərilən əsər.; Ключевский В. О. Терминология русской истории// Соч. в 9 тт. Т.6. М: Мысль, 1989. С.94-224; Исазadə В. История возникновения и развития русской юридической терминологии XI–XVIII вв. (на материале текстов законодательных документов): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 2010, 50 с.

² Ключевский В. О. Göstərilən əsəri s.168

mülkiyyət, правонарушение – *hüquq pozuntusu* и т.п.); mətndə yüksək üslubun koloritinin ifadəsi olan arxaizmlər (*отрешение от должности – vəzifədən əlçəkdirmə* və s.); qədim rus və alınma hüquq terminlərinin mövcudluğu; feilin mütləq indiki zamanının və passiv konstruksiyaların tezliyi; mübtədanın üstünlük semantikasi, həmçinin ümumiləşdirən semantikalı isimlərin və əvəzliliklərin işlənmə dərəcəsi (*каждый – hər kəs, никто – heç kim, все граждане – bütün vətəndaşlar* və s.); ehtiyacın və imkanın modallıq mənalı feil strukturları (*не могут – bacarmırlar, должен осуществляться – həyata keçirilməlidir* və s.); şərt və səbəb mənalı geniş izahatlı məntiqi strukturlar (*в случае, если – bu halda, əgər, по причине – hansı səbəbə* və s.) və s.

Hüquq sənədinin tərcüməsi xüsusi tərcümədir. Burada dil ictimai təyinatı və hüquq normalara¹ uyğunluğunu həyata keçirməyi təmin etməlidir və bu da hüquq dilini «dövlət» dili hesab etməyə icazə verir. Müasir xüsusi tərcümə tərcümənin linqvokulturoloji aspektini nəzərə almadan qeyri-mümkündür. Y.S.Maksimenkonun fikri ilə desək: «Hüquq ictimai-siyasi elmlərə aiddir və cəmiyyətin sosial həyatı ilə sıx bağlıdır. Hüquq terminləri milli-mədəni komponentə malikdir, çünki milli hüquq mədəniyyətlərinin spesifikasını əks etdirirlər».²

Dissertasiyanın dördüncü bölməsi “Rus hüquq terminlərinin tərcüməsinin çətinlikləri və onların aradan qaldırma üsulları” adlanır. Burada lüğətlərdə və hüquq mətnlərində hüquq terminlərinin tərcüməsi prosesində tətbiq edilən üsullar araşdırılır. Bununla yanaşı, tərcümənin adekvatlığına nail olmaq şərtləri, xüsusiyyətləri müəyyənənəşdirilir. Xüsusilə qeyd edilir ki, ikidilli tərcüməni çətinləşdirən bir sıra obyektiv səbəblərə tərcümə mətninin xüsusiyyətləri və tərcümənin üsulu aiddir. Leksikoqraflar tərcümə üçün çətin olan bir neçə söz qrupları müəyyənəşdirmişlər. Bunlar ümumi tərcümə lüğətlərində əks olunmayan ümumelmi sözlər; tərcüməçinin “saxta dostları”; geniş semantikalı sözlər; dar semantikalı və az işlənən sözlər;

¹ Латышев Л.К. Göstərilən əsər s 17

² Максименко Е.С. Национально-культурная специфика номинации универсальных правовых концептов, создающих научную картину мира, в английской и американской юридической терминологии / Языки профессиональной коммуникации: Материалы международной научной конференции / Отв. ред. Е.И.Голованова. Челябинск, 2003, с. 313-316.

stilistik çalarlı leksik vasitələrdir. Əksər hallarda sözün mənası yalnız hüquq termininin kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsindən çıxarılır. Geniş semantikaya malik sözlər (məsələn: *характер – xarakter, возможный – mümkün, поддержка – dəstək* və s.) kifayət qədər sabit tərcümə ekvivalentlərinə malikdir. Bununla birlikdə, küllü miqdarda müxtəlif qeyri-sabit ekvivalentlər mövcuddur ki, onların mənasını kontekst aydın edir. Məsələn: *действие 1.hərəkət; 2. əməliyyat; захват – 1. zəbt; 2. işğal; извлечение – 1. təhrif; 2. pozğunluq (половое извлечение – cinsi pozğunluq; мера – 1. tədbir; 2. ölçü (высшая мера наказания – yüksək cəza tədbiri, карательные меры cəza tədbirləri, меры воздействия – təsir tədbirləri); отношение – 1. münasibət; 2.təliqət; правовые отношения – hüquq münasibəti, общественные отношения ictimai münasibətlər, международные отношения – beynəlxalq münasibətlər, уголовно-процессуальные отношения cinayət-prosesual münasibətlər*¹ və s. Dissertasiyada ekvivalent tərcümə, kalka, transkripsiya və transliterasiya, implisit mənalarnın ekplikasiyası kimi tərcümə üsulları da faktlarla təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın «Rus hüquq terminlərinin təsbit və işlənmə sahələri: Azərbaycan dilinə tərcümənin xüsusiyyəti» adlanan ikinci fəslində beynəlxalq və mülki hüquq terminlərinin müxtəlif lüğətlərdə, həmçinin hüquq mətnlərində əksi, tərcümədə çətinlikləri tədqiq edilir. Hüquq terminlərinin praktik problemlərini araşdıran bu fəsil üç bölmədən ibarətdir.

Bu fəslin birinci bölməsi «Rus hüquq terminləri Azərbaycan lüğətlərində» adlanır. Burada terminin «təsbit sahəsi» və «işlənmə sahəsi» anlayışlarının mahiyyəti açılır, hüquq terminologiyasının leksikoqrafik təsvirinin müasir vəziyyəti, ixtisas lüğətlərin nəşrlərinin xronoloji ardıcılığı və peşəkar elmi tərcümə təcrübəsi mövqeyindən nəzərdən keçirilir.

Məlumdur ki, hər hansı bir (o cümlədən, hüquq) elmin terminologiyası özünü iki sahədə göstərir: *təsbit sahəsində* terminlər bir-birindən ayrı və qapalı sistem çərçivəsindədirlər (xüsusi, ikidilli və çoxdilli, izahlı, ensiklopedik lüğətlərdə və s.) Burada terminin sonralar işlənməsi üçün ona vacib olan normanı, nizamlanmanı əldə

¹ Nümunələr “Hüquq terminləri lüğəti”ndən götürülüb. Bakı, 1961, 310 s.

edir; *işlənmə sahəsində* terminoloji vahidlər kontekstdə mövcuddur və terminlər (xüsusi ədəbiyyatda, monoqrafiyalarda, elmi məqalələr toplularında, profil jurnallarda, qanunvericilik aktların mətnlərində və s.) konkret termin sistemi çərçivəsində qarşılıqlı təsirə məruz qalırlar. Burada termin nitq vahidi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın bu bölməsində ötən əsrin 50-60 illərində nəşr edilmiş ilk ikidilli və izahlı hüquq terminlərinin lüğətləri haqqında məlumat verilir. Hüquq terminlərini özündə əks etdirən bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur (bu lüğətlər təhlil olunmuş, terminlərin tərcüməsində yol verilən nöqsanlar qeyd olunmuşdur). Xüsusilə, 1960-cı ildə nəşr olunmuş və 5000 sözü əhatə edən A.İ. İbrahimovun və A.A. Xanbəyovun “Qısa rus-Azərbaycan hüquq lüğəti” və 1961-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında M.Xələfovun redaktorluğu ilə tərtib edilmiş «Hüquq terminləri lüğəti»¹ tədqiqata cəlb olunmuşdur.

F.İsmayılovun “Rusca-azərbaycanca hüquq lüğətində” olan çoxsaylı qüsurların üzə çıxarılması sonrakı hüquq lüğətlərinin tərtibçiləri üçün çox faydalı olmuşdur. Məsələn, M.Xələfovun redaksiyası altında nəşr olunan terminoloji lüğətdə *беспошлинный* sözü *rüsumsuz* termini ilə tərcümə edilir, halbuki bir il əvvəl «Qısa rusca-azərbaycanca hüquq lüğətinə» iki mənə verilmişdir – *gömrüksüz* və *rüsumsuz*. Bu lüğətdəki «Ön sözdə» müəlliflər göstərdilər ki, tərcümə prosesində bəzi ərəb və fars sözlərinə Azərbaycan ekvivalentləri olmadığı halda, onlar rus terminləri ilə verilmişdir, məsələn: *нафəqə – алимент, etiraz – протест, ünvan – адрес*.² Bu tendensiyanın qorunması bu gün də müşahidə olunur. Nöqsanlara baxmayaraq, bu lüğətlər öz vaxtı üçün lazımlı idilər və o dövrdə hüquq ədəbiyyatına olan tələbatı ödəyirdilər. Onlardan hər biri bu və ya digər dərəcədə müəlliflər tərəfindən nəzərdə tutulmuş məqsədləri ardıcılıqla yerinə yetirirdi.

Ancaq tez inkişaf edən cəmiyyətin reallıqları başqa izahlı və ikidilli terminoloji lüğətləri tələb edirdi. Yeni lüğətlər hüquq elmi

¹ Mumtaz S. adına ARDƏİ Arxivin 403 sayılı fondu; Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material). Bakı, 1960, 189 s.; Hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 1961, 310 s.

² Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material). Bakı, 1960, s.3

sahəsində ən yeni leksikanı əks etdirməli idilər. Bu tələbəti aşağıdakı lüğətlər ödədi: «Ensiklopedik terminoloji lüğət», «Latin aforizmləri, məsəlləri və atalar sözləri lüğəti», «İngiliscə–rusca–Azərbaycanca hüquq lüğəti», «İngiliscə–azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti»¹ Rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə spesifikasını və üsullarını təyin etmək üçün, rus leksikoqrafiyasında mövcud olan bu hüquq lüğətləri təhlil edilmişdir.

«Ensiklopedik hüquq lüğətində terminlər aşağıdakı prinsiplərlə verilmişdir: rus dilinə keçmiş latın terminlərinin transkripsiyası verilir, sonra söz Azərbaycan dilinə izah edilir və tərcümə edilir; məsələn: *аккредитив* (лат. *accreditivus* – vəkalətli, vəkil edən) – akkreditiv; *апелляция* (лат. *appellatio* – müraciət, şikayət) – apelyasiya; *вето* (лат. *veto* – qadağan edirəm) – veto; *де-юре* (лат. *de iure* – hüquqa görə, hüquqi) – de-yure; *прокурор* (лат. *procurare* – qayğıya qalmaq) – prokuror və s.

Rus və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin vahidləri arasında qarşılıqlı mənə əlaqələri mövcuddur: rus dilindəki terminə mənaca daha uzaq və ya yaxın mənəli Azərbaycan sözü müəyyən-ləşdirilir (ekvivalent və variant uyğunluqları nəzərdə tutulur). Məsələn: *претензия* (лат. *pretension*)– *tələb*, *декрет* (лат. *Dekretum*) – *fərman*, *qərar* və s. “Ensiklopedik lüğətdə” bəzən terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır: *advokat* (лат. *advocare* – köməyə çağırmaq); *dezertir* (лат. *desertor* – fərarli, qaçqın); *kodeks* (лат. *codex* – kitab); *konflikt* (лат. *conflictus* – toqquşma); *ratifikasiya* (лат. *ratus* – möhkəm+ *facio* – edirəm); *ekspatriasiya* (лат. *ex* – dan/dən + *patria* – vətən); *yurisprudensiya* (лат. *ius* – hüquq + *prudenta* – elm, bilik); *yustisiya* (лат. *iustitia* – ədalətlilik, qanunilik) və s. Lüğətlərdə həmin terminlərin Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri mövcuddur. Məsələn: *vəkil*, *fərarilik*, *məcəllə*, *ədliyyə* və s.

Lüğətlərin təhlili prosesində məlum olur ki, bəzi hüquq terminləri hazırda işlədilmir, yəni arxaikləşmişdir. Məsələn: *матриархат* – *madərşahlıq*, *регент* – *naibüssətənah*, *реквизиция* – *həcz*,

¹ Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1991, 544 s.; İngiliscə–rusca–azərbaycanca hüquq lüğəti. Bakı: Azərnaşr, 2003, 428 s.; Mirzəyev H. Dic duc fac feer! Bakı, 2005, 129 s.; Abbasov A. İngiliscə–azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2007, 312 s.

такса – *nirx*, циркуляр – *təminatə*. Bəzən də müxtəlif rus terminlərinin Azərbaycan dilində yalnız bir qarşılığı vardır: *эмиграция, иммиграция* – *mühacirət*. Bundan başqa, bu terminlər üçün ilkin olan «миграция» sözü, «miqrasiya» kimi transliterasiya edilmişdir. Deməli, ekvivalentlə yanaşı Azərbaycan dilində bəzi terminlərdə tərcümənin transliterasiya edilmiş forması da saxlanılmışdır, məsələn: *колония* (лат. *colonia* – *məskunlaşdırma*) 1. *müstəmləkə*; 2. *koloniya*; *оперативный* (лат. *operator* – əməli) 1. *operativ*, 2. *əməli*; *приоритет* (лат. *prior* – *birinci*) 1. *birincilik*, 2. *prioritet* və s.

Bu bölmədə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş hüquq termin tərkibli latın aforizmlərinin də təhlili aparılmışdır. Aforizmlərin, zərb-məsəllərin tərcümə dominantları bu mətnlərlə ünsiyyət tapşırığının (bədi formada ifadə olunmuş əhəmiyyətli ümumiləşdirilmiş məlumatları bildirmək) icrasını təmin edirlər.

Əksər hallarda bu vahidlərin tərcüməsi qrammatik və leksik variant uyğunluqları vasitəsi ilə, həmçinin mətnin genişlənməsinə səbəb olan izahedici tərcümə yolu ilə həyata keçirilir.

«*De minimis non curat praetor*» ifadəsində rus və Azərbaycan dillərinə tərcümədə «*премор*» (*pretor*) termininin transliterasiyası verilir və bu zaman lüğətdə nə sözün tərcüməsi, nə də ki transliterasiyanın izahı verilmir. Məsələn: *Премор* (lat. *praetor* – *qabaqda gedən*) – Pretor. Adi istifadəçiyə kontekst - «Pretor xırda işlərlə məşğul olmur» - həmin terminin mənasını açmır. «Словарь иностранных слов»¹ «*pretor*» terminini şərh edir: «Pretor (lat. *praetor*) – Qədim Romada əsasən məhkəmə, hüquq funksiyalarını həyata keçirən yüksək vəzifəli şəxs».

Bəzi ifadələrdə Azərbaycan dilinə tərcümədə möhtərəzədə əlavə variantlar verilir, məsələn: «*In flagranti delicto*» – *на месте преступления* – *cinayət yerində (başında)*. Bununla yanaşı bəzən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı transliterasiyası ilə birgə verilmiş tərcümə variantı yersiz olur, məsələn: «*Nec vi nec clam nec precario* – *не насильно, не тайно, не постоянно* – *впредь до востребования* (*прекарно*) – *güclə, gizli və müvəqqəti deyil, ta tələb edilənədək (prekar)*». Transliterasiya edilmiş sözün –*прекарно* (*prekar*) – hərfi mənası *временно* “müvəqqəti” və ya *впредь до востребования* “tələb edilənə qədər” deməkdir.

¹ Словарь иностранных слов. 8-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1981, 624с.

Tədqiqata X.Mirzəyevin 2005-ci ildə dərc edilmiş latın aforizmlərinin və atalar sözlərinin tərcümə lüğəti də cəlb edilmişdir¹. Dissertasiya işinin bu bölməsində biz sabit vahidlərin tərkibində olan hüquq terminlərinin tərcümə xüsusiyyətlərini araşdırmışıq. Lüğətdə əvvəlcə Azərbaycan dilinə tərcümə, sonra isə latın dilində orijinal və rus dilinə tərcümə verilir. Lüğətdəki 10 000 latın aforizm, məsəl və atalar sözlərindən 377-si hüquq elminə aiddir. Bu lüğətdəki sabit söz birləşmələrini 1961-ci ildə nəşr olunmuş «Hüquq terminləri lüğəti»ndəki analoji vahidlərlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, rus və Azərbaycan dillərində tərcümə variantları arasında bəzi uyğunsuzluqlar var. Belə ki, «Hüquq terminləri lüğəti»ndə «Actore non probante reus absolvitur – При недоказанности иска ответчик освобождается – İddia sübut edilmədikdə cavabdeh azad edilir» kimi tərcümə edildiyi zaman «Latın aforizmləri ... lüğətində» bu «Actore non probante reus absolvitur – Если истец не дает доказательств, ответчик освобождается – İddiaçı sübut gətirmirsə, cavabdeh azad edilir» kimi verilir. Tərcümələrdən görünür ki, ifadələrin komponentlərinin yerləri dəyişir. Belə ki, birinci nümunədə əsas mənanın daşıyıcısı *iddia* terminidir, ikincidə – *iddiaçı*. Lüğətlərdə transformasiyaların müxtəlif növlərinə aid nümunələr var, məsələn: «Hüquq terminləri lüğəti»ndə «In dubio pro rea – В случае сомнения дело решается в пользу подсудимого или ответчика – Şübhəli halda iş müqəssir və ya cavabdehin xeyrinə həll edilir»; «Latın aforizmlər, məsəllər və atalar sözləri lüğətində» isə In dubio pro rea – В случае сомнения – в пользу обвиняемого – Şübhə olduğu halda – təqsirləndirilənin xeyrinə» formasında verilmişdir. Birinci halda dolğun izah verilir, ikinci halda isə mənanı ifadə edən köməkçi fel yoxdur. Sabit söz birləşmələrinin tərcüməsində qarşıya çıxan leksik hadisələr - məna daralması və genişlənməsi, sözlərin yerli və yersiz istifadəsi, ekvivalent və ekvivalenti olmayan faktlar çoxluq təşkil edir.

İkinci bölmə «Beynəlxalq və mülki qanunvericiliyinin terminologiyasının formalaşma mənbələri və hüquq terminlərinin tərcümə üsulları» adlanır. Rus hüquq terminlərinin tərcümə xüsusiyyətləri hüquq mətnlərində işlənmə aspektində tədqiqata cəlb olunur. Çünki,

¹ Mirzəyev H. Göstərilən əsər

rus dilçisi İ.İ.Çironova hesab edir ki, hüquq terminlərinin yalnız diskret leksikoqrafik mənbələrini tədqiq etmək kifayət deyil.¹

Beynəlxalq siyasi-hüquq və iqtisadi sistemlərə inteqrasiyanın təsiri ilə yeni rus və Azərbaycan hüquq terminologiyasının əsasını ingilis mənşəli terminlər təşkil edir. Onların tərcümə prosesində dərk edilməsi orijinaldakı leksik vahidlərin (real, aktual) mənalарının kontekst çərçivəsində düzgün izahını tələb edir. Bir tərəfdən, bu proses siyasi-hüquq ədəbiyyat əhatəsini genişləndirir, digər tərəfdən isə, xüsusi terminologiyanın tərcüməsində problemləri aşkar edir. Məsələn, tərcümə təcrübəsində belə adlanan «dil tələləri»nə rast gəlinir. Bu zaman terminin vizual və məntiqi mənimsənilməsi tərcümədə səhvlərlə nəticələnə bilər. Məsələn: Rusiya qanunvericiliyində *частичная, ограниченная дееспособность* «*qismən, məhdudlaşdırılmış fəaliyyət qabiliyyəti*» və *дееспособность в полном объеме* «*tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti*» termin söz birləşmələrinin mənalарı fərqlidir. İngilisdilli hüquq ədəbiyyatında göstərilən terminlər müvafiq olaraq «hüquqa malik olma, səlahiyyət, hüquq və vəzifə daşıma səlahiyyəti» və “hüquq səlahiyyəti olan” mənalарının daşıyıcısıdır. Yaxud da, zahirən oxşar anlayışlar mənaca fərqli ola bilər. Müxtəlif hüquq sistemlərinin müasir hüquq ədəbiyyatlarında «*доверительная собственность*» (*etibar edilmiş mülkiyyət*) və «*доверительное управление имуществом*» (*etibar edilmiş əmlakın idarə edilməsi*) terminoloji birləşmələrinə rast gəlinir. Belə ki, “*etibar edilmiş mülkiyyət*” anlayışı ingilis-amerikan hüquq sistemində məlumdur, amma Rusiya hüquq sistemində bu anlayış mövcud deyil. Orada *etibar edilmiş əmlakın idarə edilməsi* - *управление доверительным имуществом* anlayışı var. Bu müxtəlif anlayışlardır, onların mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: *etibar edilmiş əmlakın idarə edilməsi* zamanı qəyyum qəyyumluq altında olanda onun mülkünün sahibkarı olmur, o mülkiyyət hüququnun subyekti deyil, lakin öz maraqlарını nəzərə almamaq məqsədi ilə mülkə malik olmaq, istifadə etmək və hətta onu idarə etmək imkanını əldə edir. Bundan fərqli olaraq, *trast* (ing. «trust» *etibar*) – mürəkkəb münasibətlər sistemidir. *Trast* əlaqələrin iştirakçılarında hər biri müəyyən

¹ Чиронова И.И. Теоретические основы анализа юридической терминологии// Современные гуманитарные исследования №6 (19), 2007, Москва, с. 142-148

həcmdə sahibkar səlahiyyətlərinə malikdir, yəni onlardan hər biri mülkiyyət hüququnun subyektidir. Anlayışların həcmində fərq bir çox hallarda onunla izah olunur ki, Rusiya və ingilis-amerikan hüquq sistemləri müxtəlif hüquq sistemlərinə əsaslanırlar: birinci kontinental, ikinci – presedent sistemə aiddir. Beləliklə, ingilis-amerikan «*доверительная собственность*» «*etibar edilmiş mülkiyyət*» hüququnu Azərbaycan dilinə *trast* termini ilə tərcümə etmək lazımdır, Rusiya *доверительное управление имуществом* hüququnu isə *etibar edilmiş əmlakın idarə edilməsi* ifadəsi ilə. Qeyd edək ki, *trast* termini 2003-cü ildə dərc edilmiş «İngilis–rus–Azərbaycan hüquq lüğətində» öz əksini tapmamışdır. Eləcə də «*третейская запись*» rus hüquq termininin tərcüməsinə nəzər yetirək. Bu anlayışın mahiyyəti və həcmi hüquq sahəsindən asılı olaraq dəyişir. *Третейская запись* anlayışının Azərbaycan ekvivalenti - «*münsif qeydi*» izah edilmir. Azərbaycan dilindəki «Hüquq ensiklopedik lüğəti»ndə söz birləşməsi – «*третейский суд*» kimi tərcümə edilir və «*tərəflər arasındakı mübahisəni həll etmək üçün onların özlərinin seçdiyi məhkəmə*» kimi şərh olunur. Eyni zamanda bu lüğətdə «*münsif qeydi*» termin birləşməsi yoxdur. İngilis dilində eyni mənalı *münsif qeydi* termininin ekvivalenti «*special agreement*»dir (xüsusi razılaşmadır). Mülki hüquqda *münsif qeydi* – vətəndaşlar arasında mübahisəni *münsif məhkəməsinin* müzakirəsinə ötürülməsi barədə bağlanan müqavilədir. Beynəlxalq hüququn fərdi-hüquq münasibətlərində buna *арбитражное соглашение* «*arbitraj razılaşması*» deyirlər. Beynəlxalq ticarət təcrübəsində arbitraj razılaşmasının iki növü – *арбитражная оговорка и третейская запись* // arbitraj düzəlişi və *münsif qeydi* məlumdur. Beynəlxalq hüquqda *münsif qeydi* – və beynəlxalq müqavilənin iştirakçılarının arasında yarana bilən mübahisələrin nizama salınması üçün dövlətlərin *münsif* məhkəməsinə, münsif araşdırmasına müraciət proseduru nizama salan normadır. Müasir hüquqda münsif araşdırması yolu ilə mübahisənin nizama salınması haqqında razılaşmalar (*специальные соглашения*) *xüsusi razılaşmalar* və ya (*компромисс*) *güzəştlər* adlanır. Bu bölmədə digər linqvistik hadisələr də izah edilir.

Hüquq mətnlərindəki hüquq terminlərinin xüsusi və tərcümə lüğətlərində mövcudluğunun təhlili göstərir ki, rus dili vasitəsi ilə alınmış ingilis mənşəli terminlərin əksəriyyəti ümumi və xüsusi

Azərbaycan lüğətlərində qeyd olunmamışdır. Hüquq ədəbiyyatında işlənərək, onlar hələ də formalaşma prosesindədirlər. Bu isə bizə konkret xüsusi mətnin tərcüməsinin adekvat və ya geyri-adekvat də-rəcəsi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

Dissertasiyanın son bölməsi «Azərbaycan mülki qanunverici-liyində rus hüquq terminlərinin implisit mənalарının eksplikasiyası» adlanır. Elmi mətnlərin spesifikasiyası və onların tərcümə üsullarının nəzəri əsaslarını şərh edərkən belə qənaətə gəlirik ki, hüquq terminlərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə xüsusiyyətlərindən biri rus dilindəki leksik vahidlərinin mənə implisitliyinin yüksək tezliyidir.

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı rus mətnlərində rast gəl-diyimiz qeyri-müəyyən mənalı alınma hüquq terminlərini izah etmək, yəni onların implisid (izahsız, şərhətsiz verilən) mənalарını aydınlaşdırmaq (eksplikasiya etmək) zərurəti yaranır. Tərcümənin bu üsulundan yararlanan istifadəçinin xüsusi lüğətlərə müraciət etməsinə ehtiyac duyulmur, məsələn: «*Rekvizisiya. Təbii fəlakətlər, texnoloji qəzalar, epidemiyalar baş verdikdə və fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallarda müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə mülkiyyətçidən əmlak qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada və şərtlərlə, dəyəri mülkiyyətçiyə ödənilməklə cəmiyyətin mənafe-ləri üçün alınma bilər (rekvizisiya)*». Nümunə *реквизиция* «rekvizisiya» termininin mənasının aydınlaşdırır (eksplikasiya üsulunun ifadə edir): «*принудительное отчуждение за плату (в отличие от конфискации) или временное изъятие государственными органами имущества отдельных граждан или юридических лиц*» – «*pul müqabilində məcburi özgəninkiləşdirmə və ya ayrı vətəndaşların və ya hüquqi şəxslərin əmlakının müvəqqəti dövlət orqanları tərəfindən müsadirəsi*». Bundan başqa, Azərbaycan Mülki məəcəlləsinin mətnində hansı hallarda dövlət orqanlarının bu qanunu tətbiq edəcəyi konkret açıqlanır. 1961-ci ildə nəşr edilən «Hüquq terminləri lüğəti»ndə bu terminin ərəb dilində *həcz* ekvivalenti verilmişdir. Müasir dilimizdə termin transliterasiya variantında işlənir.

Çoxmənalı söz mənalарın birində hüquq anlayışını bildirə bilər. Belə ki, *протест* – *etiraz* «məhkəmə hökmləri və qərarlarına yenidən baxılması haqqında müvafiq məhkəmə və prokuror orqanlarının təqdim edilən məlumat formasıdır». «*Veksel*» sözü ilə

birgə – «vekselin etirazı» - «kreditorun notariat və ya məhkəmə orqanları vasitəsilə ilə pul verənin vekseli saxlayana (və ya akseptanta) qarşı onun tərəfindən pulu ödəməməyi haqqında ərizəsi» mənasını ifadə edir. Mülki Məcəllənin Azərbaycan mətnində terminin mənasının izahı ilə birgə mötərizədə onun ekvivalentinə də rast gəlinir, məsələn: «Maddə 1032. Akseptdən və ya ödənişdən rəsmi akt üzrə imtina (protest). Maddə 1032.1. Akseptdən və ya ödənişdən imtina bu Məcəllənin 1033-cü maddəsinə uyğun tərtib edilmiş rəsmi aktla təsdiqlənməlidir (akseptdən və ya ödənişdən imtinaya protest).

Əksər hallarda terminin adekvat izahına Azərbaycan mətnində də rast gəlik. Məsələn, *легал* «leqat» termininin Azərbaycan ekvivalenti «vəsiyyət tapşırığı» birləşməsidir. Ekvivalent tərcümə ilə yanaşı mənanın eksplikasiyası verilir: «изложено в завещании поручение наследнику выплатить какому-либо лицу известную сумму или выдать ему определенное имущество» – «vəsiyyətdə hər hansı şəxslə məlum məbləği ödəmək və ya ona müəyyən əmlakı vermək haqqında varisə edilmiş tapşırıq».

Rus dilində olan hüquq terminlərinin Azərbaycan dilinə iki və ya üçkomponentli termin ifadələri vasitəsilə tərcüməsi belə fərz etməyə icazə verir ki, hüquq terminlərinin böyük bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranmışdır. Onlardan çoxu rəsmi-ışğuzar leksikaya aid olaraq terminə keçmə mərhələsindədir və məhdudlaşdırılmış istifadə əhatəsi ilə fərqlənirlər. Ona görə də belə terminlərin tərcüməsi prosesində onun hüquqi mənası əsas götürülməlidir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində aşağıdakı elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilir:

– Azərbaycan və rus terminologiyalarının formalaşmasının tarixi qədimdir. Bu dillərdə qohumluq anlayışlarını, tibb məfhumlarını ifadə edən terminlərlə yanaşı, qədim qanunvericilik aktlarında olan hüquq terminləri də işlənməyə başlamışdır. Uzun dövr ərzində onların semantik strukturu ixtisaslaşma nəticəsində inkişaf etmişdir. XX əsr Azərbaycan terminologiyasının nizamlanması və zənginləşdirilməsində rus dilinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Son zamanlar müasir Azərbaycan hüquq terminologiyası rus və ingilis dili vasitəsi ilə alınmış (əsasən, ingilis-amerikan) terminləri ilə zənginləşmişdir.

– Tədqiqat prosesində hüquq terminlərinin sinonimliyi, çoxmənalılığı, eyni terminin müxtəlif terminoloji sistemlərdə müxtəlif mənalarla paralel fəaliyyəti faktlarla aşkar edilmişdir. Tərcümə prosesində aktual olan problemlər – terminlərin mənə çalarlarının (konnotasiyanın) və vahidlərin mənə variantları mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdir. Belə hallarda hüquq terminin işləndiyi kontekst əsas götürülməlidir.

– Rus hüquq terminlərinin tərcüməsinin spesifikasına terminlərin mənalarının geniş izahı, hüquq mətnlərinin tərcümə ekvivalentlərinin unifikasiyası və ümumxalq leksikasının terminləşməsi aiddir.

– Dissertasiyada faktların təhlilindən aydın olur ki, alınma hüquq termininin forması onu təhlil etməyə və anlamağa mane olur. İkinci formada terminoloji sistemdə qorunub saxlanmış alınmalar tərcümə zamanı əksər hallarda transkripsiya və ya transliterasiya vasitəsi ilə ötürülür.

– Azərbaycan və Rusiya Mülki Məcəllələlərinin mətnlərindən götürülmüş nümunələr göstərir ki, hüquq terminologiyasının tərcümə üsulları müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Bu zaman hüquq mətnlərinin tərcüməsi müəyyən yolla hüququn icrasının effektivliyinə və konkret münasibətlərin tənzimləmə dərəcəsinə təsir edə bilər.

– Hüquq terminlərinin tərcüməsi zamanı aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir: idiomatik terminin tərcüməsində gizli mənalarının aşkar edilməsi; normativ tərcüməçilik ənənəsi; terminin mənasının müəyyənləşdirilməsi; terminoloji birləşmənin komponentlərindən birinin mənasının deyil, ifadə etdiyi mənanın dəqiqliyi.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Соотношение переносных значений слов и семантики фразеологизмов /Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatı Bakı, 2006, 4, s.31-33.

2. Приемы экспликации юридических терминов при переводе с русского на азербайджанский язык /Текст. Язык. Человек. Сборник научных трудов Часть 1, Мозырь, 2009, с. 192- 193.

3. Состояние перевода юридической терминологии в современную эпоху /Filologiya məsələləri, № 7, Bakı, 2009, s. 365-374

4. Особенности перевода латинских юридических афоризмов, поговорок и пословиц на азербайджанский язык Научный журнал Павлодарского ГУ. им С.Тарайгырова. № 4, 2010, с.205-208

5. Из истории переводов юридической терминологии в Азербайджане/ Язык и литература Баку, 2010. №2, с. 202-207

6. Способы перевода юридической терминологии /Известия Уральского госуниверситета. № 1 , 2011, с.180-183

7. Возможности использования текстовых переводов в процессе обучения// Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları № 2, 2011, с. 168-169

Переводческие проблемы русских юридических терминов в азербайджанском языке

Резюме

Исследовательская работа посвящена всестороннему лингвистическому анализу перевода русских юридических терминов на азербайджанский язык.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *введении* обосновывается актуальность темы, приводятся цели, задачи, методы, предмет, раскрывается научная новизна, теоретическое и практическое значение исследования.

Первая глава называется «Юридические термины как лексико-стилистическая единица языка: теоретические основы исследования». Эта глава посвящена истории изучения терминов в азербайджанском и русском языкознании, а также специфическим особенностям юридических документов. В то же время в данной части работы рассматриваются переводческие проблемы, связанные со спецификой юридических терминов и трудностями в данной области.

Вторая глава называется «Сфера фиксации и сфера функционирования русских юридических терминов: специфика перевода на азербайджанский язык». Глава посвящена сфере употребления юридических терминов и проблемам их перевода на азербайджанский язык. Автор анализирует имеющиеся в азербайджанском языке русские юридические термины на предмет их отражения в словарях. Также здесь исследуются основные отличия, наблюдаемые в международном и гражданском законодательствах, выявляются переводческие проблемы, даются практические советы.

В *«Заключении»* обобщаются результаты исследования, делаются выводы в форме научных положений.

The problems of translation of Russian juridical terms in the Azerbaijani language

Summary

The research work is dedicated to the many-sided linguistic investigation of the translation problems of Russian juridical terms in the Azerbaijani language.

The dissertation consists of introduction, two chapters, the conclusion and a list of the used literature.

In the introduction the actuality of the theme is being based, the aims, the tasks and the methods of the dissertation are pointed out, its scientific novelty, theoretical and practical significance are revealed.

The first chapter is entitled “Juridical terms as lexical-stylistic unit of the language: theoretical basis of the investigation”. This chapter is dedicated to the history of research of juridical terms in Russian and Azerbaijani languages and to the specific peculiarities of documents concerning jurisprudence. The translation problems preconditioned by the specificity of juridical terms are observed and the difficulties in this sphere are determined.

The second chapter is entitled “The sphere of fixation and functioning of Russian juridical terms: the specificity of their translation into the Azerbaijani language”. This chapter is dedicated to the sphere of usage of Russian juridical terms and to the problems of their translation in the Azerbaijani language. In this chapter the author observes the state of attraction of Russian juridical terms in the exiting Azerbaijan dictionaries. Here also the main features of Russian juridical terms attracted in the international and civil legislation documents are investigated, their translation problems are analyzed and the practical recommendations are given.

The “Conclusion” of the dissertation includes the generalization of results and items which were achieved in the process of investigation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ВИКТОРИЯ СУЛЕЙМАН ГЫЗЫ ГАСАНОВА

**ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РУССКИХ
ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

10.02.03 – Русский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

*на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам*

БАКУ – 2012

Диссертация выполнена на Кафедре русского языка и методики его преподавания Гянджинского государственного университета

Научный руководитель: **Р.М. Новрузов**,
доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты: **Т.Х. Шюкюрбейли**,
доктор филологических наук,
профессор
Н.Б. Мамедли,
доктор филологических наук,
профессор

Ведущая организация: **Азербайджанский
университет языков**
Кафедра Азербайджанского языкознания

Защита состоится «18» мая 2012 года в 14.00 часов на заседании Внеочередного Диссертационного совета (Д.01.141) по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам Института языкознания им. Насими НАН Азербайджана.

Адрес: Баку, AZ-1143, проспект Г.Джавида 31, V этаж,
Институт языкознания им. Насими НАН Азербайджана

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной научной библиотеке НАН Азербайджана.

Автореферат разослан «__» _____ 2012 года.

*Ученый секретарь
Диссертационного совета,
доктор филологических наук,
профессор*

Г.И.Машадиев

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность исследования. В последние годы наблюдаются глубокие изменения в политической, экономической, культурной жизни азербайджанского общества. Азербайджан приобретает всё больший авторитет за рубежом. Бурное развитие науки и техники, интенсивный обмен научно-технической информацией, интеграция ученых разных государств мира – таковы факторы, способствующие пониманию того, насколько значимо эффективное общение специалистов отдельных отраслей науки и техники.

Растущая демократизация общества также вызывает большую потребность в правовом регулировании отношений его членов в использовании языка в юридической сфере. Общественные движения побудили интерес к содержанию законов, регулирующих все сферы жизни общества. Перемены не только наложили отпечаток на стиль жизни азербайджанского общества, но и способствовали внесению поправок в законодательство республики. Заключаются соглашения, контракты, следовательно, создается и единая законодательная база стран-партнеров. В связи с этим особое место в современном мире занимает межкультурная профессиональная коммуникация. Растет правосознание граждан Азербайджана. Отсюда и интерес к изучению документации и внимание к переводу специальной юридической литературы на азербайджанском и русском языках.

Наблюдаемые в последнее время обогащение специальной терминологии и процесс модификации в мировом юридическом сообществе, а также в обществе в целом, становится причиной растущего значения перевода как способа получения, обмена и распространения юридической литературы. Возникновение ряда проблем, связанных с переводом терминологических единиц, объясняется недостаточной изученностью таких вопросов как рост межкультурных связей, роль юридического языка в современной коммуникации и трудности перевода русских юридических терминов на азербайджанский язык. Однако недостаточно развитая юридическая база не может способствовать разработке оптимальных лингвотеоретических принципов, необхо-

димых для подготовки законодательных актов, их лингвистической экспертизы, судебных решений и т.п.

Целью настоящего **исследования** является анализ лексико-стилистических особенностей русских юридических терминов, а также выработка рекомендаций по верной словарной фиксации в переводных, энциклопедических, терминологических и других словарях, и по функционированию в текстах юридической тематики с учетом специфики их перевода на азербайджанский язык.

Цель исследования обусловила постановку и решение следующих **задач**:

- дать полное представление об особенностях терминов и определить место юридической терминологии и юридических терминов в научном стиле азербайджанского языка;

- выделить характерные черты русских и азербайджанских юридических терминов;

- проанализировать основные требования, предъявляемые к переводу юридических терминов в русском и азербайджанском языках;

- вывести общие закономерности и определить особенности перевода на азербайджанский язык ряда русских юридических терминов;

- выявить трудности, возникающие в процессе перевода русских юридических терминов, и сформулировать приемы, позволяющие максимально эффективно решать их;

- дать рекомендации по включению в специальные переводные, энциклопедические, терминологические и др. словари новых юридических терминов и юридических значений общенаучных слов.

- исследовать юридические тексты на предмет выявления специфики перевода на азербайджанский язык русских юридических терминов;

- провести анализ юридических текстов с целью характеристики содержания и соответствия сути правовых норм переводному терминологическому отражению на предмет адекватности их перевода.

Объектом исследования является исследование проблем перевода русских юридических терминов на азербайджанский язык.

Предметом исследования являются русские юридические термины, а также специфика их переводных эквивалентов.

Материалом исследования послужили специальные словари и словари общего пользования, тексты юридического подъязыка научного стиля (Гражданские Кодексы Азербайджанской Республики и Российской Федерации), а также политико-правовая и юридическая литература на азербайджанском, русском, английском языках, способствующая выявлению лексико-стилистических особенностей перевода юридических терминов.

Методы исследования. При решении поставленных задач в диссертации были использованы описательный, сопоставительный методы анализа.

Научная новизна работы состоит в том, что в ней впервые в процессе перевода русские и азербайджанские юридические термины подвергаются специальному и всестороннему сопоставительному исследованию. При этом: выявляются межъязыковые терминологические соответствия и расхождения; определяются принципы перевода терминов юридической науки в обозначенных языках; интерпретируется перевод отдельных русских юридических терминов на азербайджанский язык, а также даются рекомендации по переводу с учетом их значений в языке-источнике и контекстного окружения.

Теоретическая ценность и практическая значимость диссертации определяется тем, что она вносит определенный вклад в решение ряда общих вопросов перевода юридических терминов. Полученные в результате исследования теоретические выводы могут быть использованы при разработке курсов по терминологии, теории и практике перевода, сопоставительной и специальной стилистике, лексикологии, а также переводной лексикографии. Теоретические выводы и конкретный исследовательский материал может служить основой для создания новых юридических национальных и многоязычных словарей, а также усовершенствования имеющихся словарей юридических терминов. Они могут помочь и при разработке учебных пособий. Рекомендации по словарной фиксации, переводу и функ-

ционированию юридических терминов могут быть полезны для лексикографов и переводчиков при составлении словарей, пособий, учебных программ по переводу.

Апробация исследования. Диссертация выполнена на кафедре «Русского языка и методики его преподавания» Гянджинского государственного университета. Основное содержание диссертации отражено в разных научных журналах и сборниках. Статьи полностью отражают содержание диссертации.

Структура исследования. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во Введении определяется актуальность темы исследования, цель, задачи, объект, материал, методы анализа, научная новизна, теоретическая ценность и практическая значимость. Дается информация об апробации и структуре диссертации.

В первой главе «Юридические термины как лексико-стилистическая единица языка: теоретические основы исследования» рассматривается комплекс теоретических проблем, связанных с исследованием терминов в русской и азербайджанской лингвистике. Данная глава состоит из четырех параграфов. *Первый параграф* диссертации называется «*Исследование терминов в русской и азербайджанской лингвистике*». В этом параграфе широко освещаются такие теоретические проблемы как: свойства, отличающие термин от других слов, понятия термин и терминология, значение термина и т.п. В диссертации была изучена научная литература, освещающая ряд областей русского и азербайджанского языкознания. А именно, теоретико-методологическую базу исследований терминологической проблематики составили труды Б.Н.Головина, В.П.Даниленко, Т.Л.Канделаки, Д.С.Лотте, А.В.Суперанской, С.П.Хижняк¹ и др.; исследования по теории текста М.П.Бран-

¹ Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987, 104 с.; Даниленко В.П. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. М., 1993, 280 с.; Канделаки Т.Л. Семантика и

деса, М.М.Кожиной, Н. М.Разинкина (83-84)¹ и др.; работы по теории перевода Л.С.Бархударова, В.Н.Комиссарова, Л.К.Латышева, А.Д.Швейцера² и др.

Понятия *термин* и *терминология* в полном объеме были введены в языкознание лишь в начале XX века. Большинство авторов считает, что до сих пор не существует общепринятого определения понятия «термин», но сходятся на том, чтобы определить его как «как номинативную специальную лексическую единицу (слово или словосочетание) специального языка, принимаемую для точного наименования специальных понятий».³ Наиболее четко важнейшие свойства термина были сформулированы в «Лингвистическом энциклопедическом словаре»: «К особенностям термина относятся: системность; наличие дефиниции; тенденция к моносемичности в пределах своего терминологического поля; отсутствие экспрессии; стилистическая нейтральность».⁴

Современные лингвистические исследования характеризует интерес к социальной роли и коммуникативной функции лингвистического знака: для них важно изучение терминологии в естественных условиях ее функционирования, а именно, в реальных условиях профессиональной (в нашем случае, правовой) коммуникации.

мотивированность терминов. М.: Наука, 1977. 168 с.; Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982, 149 с. 158. Суперанская А.В. Подольская Н.В. и др. Общая терминология. Вопросы теории. М.: Наука, 1989, 243 с.; Хижняк С. П. Юридическая терминология: формирование и состав / Под ред. Л. И. Баранниковой. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1997, 136 с.

¹ Брандес М.П. Стиль и перевод. М., 1988, 210 с.; Кожина М.М. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. Пермь, 1972, 325 с.; Разинкина Н.М. Функциональная стилистика М.: Высшая школа, 1989, 180 с.

² Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 1975, 240 с. Комиссаров В.Н. Общая теория перевода. М., 1999, 251 с.; Латышев Л.К. Технология перевода. М., 2001; Швейцер А.Д. Теория перевода. М.: Наука, 1988, 215 с.

³ Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский лицей, 1993. с.22

⁴ Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. Ярцевой В.Н. М.: Советская энциклопедия, 1990, с. 508-509

Были исследованы также оппозиции «термин и общена-родное слово» и «термин и нетермин». Вышеперечисленные свойства терминов позволяют утверждать, что термины как особые единицы, входят в закрытые системы. Такими системами являются системы конкретных наук. Нам приемлема точка зрения Р.Ю. Кобрин и Б.Н. Головина. Ученые рассматривают терминологию в системе общелитературного языка, так как одни и те же лексические единицы могут одновременно выступать и в роли терминов, и в роли общеупотребительных слов. Ученые считают, что используя одинаковые словообразовательные модели, термины в разной степени подвержены семантическим преобразованиям.¹ Например: *вред ziyan*, *убыток zəgəg*, *ущерб zəgəg*; *кража oğurluq*, *хищение oğurluq* и т.п.

В рамках настоящей главы сделан экскурс и в историю становления азербайджанской терминологической науки в целом и юридической терминологии и лексикографии, в частности. Данный аспект исследования терминологии представлен в монографиях М.Гасымова, С.Садыговой.² Первые изданные в начале XX века в Азербайджане словари юридических терминов были двуязычными. Речь о «Русско-татарском и татарско-русском словаре политических, юридических, военных и многих других терминов» (1907 г.) и «Словаре юридических терминов с русского на турецкий (азербайджанский)» (1920 г.). Помимо сугубо юридических терминов словник этих словарей составляли термины, связанные с понятиями, обозначающими политические партии, классовое противоречие, учреждения, войны. Например: *siyasi tətıl* — политическая стачка, *cahan inqilabı* — мировая литература, *milli ədalət* — национальная справедливость, *xalq duması* — народная дума, *sol inqilabçılar* — левые революционеры, *şura hökuməti* — советская власть, *fəhlə hökuməti* — рабочая власть, *Sovet hökuməti* — советская власть и т.п.

¹ Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987, 104 с.

² Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları Bakı, Elm, 1973, 186 s.; Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı Bakı, Elm, 2005, 348 s.

Анализ современной азербайджанской юридической лексикографии показал, что имеются как многоязычные, так и толковые и энциклопедические словари юридических терминов.¹ В словарях даются конкретная информация и толкования понятий разных многоотраслевых юридических отношений. Исследования лексикографического материала показали, что к понятиям, связанным с правом, подходят не вполне серьезно.

Второй параграф диссертации называется «*Русский юридический термин и русская юридическая терминология: историко-лексикологический аспект исследования*». Объектом специального анализа в ней стали единство, системность и значение юридической терминологии. Дано определение понятий *юридический термин* и *юридическая терминология*, а также указано на разницу понятий *юридический* и *правовой термин*. Изучен вопрос происхождения и особенностей русской юридической терминологии.

В рамках исследования мы определяли юридический термин как: употребляемое в законодательстве и вошедшее в юридическую практику слово или словосочетание, являющееся обобщенным наименованием юридического понятия, имеющего точный и определенный смысл, и отличающееся смысловой однозначностью; а также словесное обозначение понятий, используемых при изложении содержания закона (нормативного акта). В юриспруденции используются как специальные термины неюридических наук (они в обязательном порядке трактуются юристами), так и собственно юридические термины (их значение определяется в юридической литературе и юридических актах).

Что касается трактовки юридической терминологии, то, по мнению Е.Б.Берга: «...это именно система, отражающая связи между сложными, полиаспектными и специфическими по-

¹ Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material) B., 1960, 189 s.; Hüquq terminləri lüğəti B., 1961, 310 s.; Hüquq ensiklopedik lüğəti B., 1991, 544 s.; İngiliscə-rusca-azərbaycanca hüquq lüğəti B., 2003, 428 s.; İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti B., 2004, 248 s.; Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti B., 2007, 312 s.

нениями, которыми оперирует юриспруденция». ¹ По мнению С.П.Хижняк, юридическая терминология неоднородна. В ней можно выделить «...терминологию права (закона) и терминологию правоведения (юриспруденции). Такое деление, в свою очередь, связано с различными сферами функционирования юридической терминологии: официально-деловой и научной» ² Ученый считает, что терминология права – это терминология правоприменительной практики, а терминология правоведения это терминология правовой доктрины (науки о праве). Основной состав терминов правоведения и права является общим. Различие их в том, что, терминология правоведения сложнее и в ней употребляются термины, обозначающие теоретические понятия, не встречающиеся в текстах законов. С.П.Хижняк предупреждает, что «такое соотношение терминологии права и терминологии правоведения еще в большей степени затрудняет определение юридического термина и характера терминологичности различных номинативных единиц, используемых в юридической терминологии». ³

Исследователи истории возникновения русской юридической терминологии указывают, что как терминология права она была закреплена в древних законодательных актах («Договоров русских с греками»), начиная с X века. А как терминология правоведения возникла лишь тогда, когда началось теоретическое осмысление правовой науки, а именно в XVIII веке. ⁴

¹ Берг Е.Б. Основные инструменты профессиональной коммуникации в правовой сфере (терминология, оценочные понятия, дефиниция) / Языки профессиональной коммуникации: Материалы международной научной конференции/ Отв. ред. Е.И.Голованова. Челябинск, 2003, с.15

² Хижняк С.П. Указ. раб. с.6

³ Там же, с.7

⁴ Благова Н.Г. Становление русской юридической терминологии в начальный период формирования национального языка. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. СПб., 2002.; Попова Л.В. Русская юридическая терминология XVIIIв. в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Дис. ... канд. фил. наук. Челябинск, 2007; Хижняк С.П. Указ. раб.; Ключевский В. О. Терминология русской истории// Соч. в 9 тт. Т.6. М: Мысль, 1989. С.94-224; Исазаде В. История возникновения и развития русской юридической терминологии XI–XVIII вв. (на материале текстов законодательных документов): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку, 2010, 50 с.

Лексика языка русских законов с самого начала отличалась особой терминологической организацией. Анализ языка ранних письменных памятников русского права показывает наличие в русском языке того периода правовых терминов, не только переведенных с греческого языка, но и представляющих собой живые народные слова в юридическом значении, например: истина - *həqiqət*, правда - *həqiqət, ədalət, haqq*; закон – *qanun, qayda*; устав - *nizamnamə*, зло - *pislik, pis iş*; вина - *taqsır, günah*; казнь - *edam, ölüm cəzası*; кара - *cəza*; месть - *intiqam, qisas* и т.п. Доказано, что язык русского законодательства XVIII–XX вв. также использовал переосмысленные слова общенародного языка путем сужения значения слова и распространения общенародного наименования на смежное правовое явление. В.О.Ключевский отмечал, что «все юридические термины некогда имели буквальное значение»¹

Третий параграф диссертации называется «Юридический документ: лингвистические особенности и техника перевода». Юридический документ с текстовыми особенностями и своеобразным языковым выражением исследован как письменный носитель переводной юридической информации.

К юридическому тексту предъявляется ряд таких требований, как: *точность* при описании языка закона; *соблюдение стандартов языка* юридического текста, включающее в себя стереотипные фразы, клише, устойчивые словосочетания, а также *наличие* в нормативных текстах *юридических дефиниций*, цель которых дать определения, достаточные для реализации права. Лингвистическими особенностями юридического текста являются: юридические термины, несущие когнитивную информацию (референдум – *referendum*, частная собственность – *şəxsi mülkiyyət*, правонарушение – *hüquq pozuntusu* и т.п.); архаизмы, создающие в тексте колорит высокого стиля (отрешение от должности – *vəzifədən əlçəkdirmə* и т.п.); наличие исконно русских и заимствованных юридических терминов; частотность абсолютного настоящего времени глагола и пассивных конструкций; преобладающая семантика подлежащего, а также употребительность существительных и местоимений с обобщающей

¹ Ключевский В. О. Указ. раб.. с.168

семантикой (каждый – *hər kəs*, никто – *heç kim*, все граждане – *bütün vətəndaşlar* и т.п.); глагольные структуры со значением модальности необходимости и модальности возможности (не могут – *bacarmırlar*, должен осуществляться – *həyata keçiriləlidir* и т.п.); эксплицированные логические структуры со значением условия и причины (в случае, если – *bu halda, əgər*; по причине – *hansı səbəbə* и т.п.) и др.

Перевод юридического документа является особым переводом, где язык должен обеспечивать реализацию общественного предназначения и соответствия правовому узусу,¹ что позволяет считать юридический язык языком «государственным». Современный специальный перевод невозможен без учета лингвокультурологического аспекта перевода. Мы соглашаемся с Е.С.Максименко в том, что: «Поскольку право относится к общественно-политическим наукам, тесно связанным с социальной жизнью общества, то юридические термины обладают национально-культурным компонентом, ибо отражают специфику национальных правовых культур».²

Четвертый параграф диссертации называется «Трудности перевода русских юридических терминов и приемы их преодоления». В нем анализируются представленные в юридических словарях и текстах способы перевода юридических терминов. Выявляются способы достижения адекватного перевода. Особо отмечается, что к ряду объективных обстоятельств, затрудняющих двуязычный перевод, следует отнести и свойства переводимого текста, и способ выполнения перевода. Учеными-лексикографами выделены группы слов, вызывающих затруднения при переводе. Речь идет об общенаучных словах, отсутствующих в общих переводных словарях, ложных друзьях переводчика, словах широкой семантики, низкочастотных словах с узкой семантикой, стилистически окрашенных лек-

¹ Латышев Л.К. Указ. раб. с. 17

² Максименко Е.С. Национально-культурная специфика номинации универсальных правовых концептов, создающих научную картину мира, в английской и американской юридической терминологии / Языки профессиональной коммуникации: Материалы международной научной конференции / Отв. ред. Е.И.Голованова. Челябинск, 2003, с. 313-316.

сических средствах. Зачастую искомое значение слова выводится лишь из взаимодействия юридического термина с контекстом. Слова с широкой семантикой (например: *характер, возможный, поддержка* и т.п.) имеют много переводных эквивалентов значений, представляющих собой довольно устойчивые переводные эквиваленты. Вместе с тем, много и различных нерегулярных эквивалентов, выбор которых обуславливает контекст. Например: действие 1. *hərəkət*; 2. *əməliyyat*; захват 1. *zəbt*; 2. *işğal*; извращение 1. *təhrif*; 2. *pozğunluq* (половое извращение *cinsi pozğunluq*; мера 1. *tədbir*; 2. *ölçü* (высшая мера наказания *yüksək cəza tədbiri*, карательные меры *cəza tədbirləri*, меры воздействия *təsir tədbirləri*); отношение 1. *münasibət*; 2. *təliqət*; правовые отношения *hüquq münasibəti*, общественные отношения *ictimai münasibətlər*, международные отношения *beynəlxalq münasibətlər*, уголовно-процессуальные отношения *cinayət-prosesual münasibətləri* т.п. ¹ Далее приводятся иллюстрируемые примерами такие способы перевода как: эквивалентный перевод, калькирование, транскрипция и транслитерация экспликация имплицитности значений.

Во второй главе «Сфера фиксации и сфера функционирования русских юридических терминов: специфика перевода на азербайджанский язык» исследуется фиксация, способы подачи, трудности перевода отдельных юридических терминов международного и гражданского права в словарях различного типа и текстах юридического подязыка научного стиля. Данная глава состоит из трех параграфов.

В первом параграфе «Русские юридические термины в азербайджанских словарях» раскрывается суть понятий «сфера фиксации» и «сфера функционирования» термина. Исследование современного состояния лексикографического описания юридической терминологии проводится с позиции опыта профессионального научного перевода и в порядке хронологии издания профильных словарей.

Известно, что терминология всякой (в нашем случае, юридической) науки проявляет себя в двух сферах:

¹ Примеры приведены из: *Hüquq terminləri lüğəti*. Bakı, 1961, 310 s.

– в *сфере фиксации*, где термины изолированы друг от друга и находятся в условиях закрытой системы (речь о специальных двух- и многоязычных и толковых, энциклопедических словарях и т.п.). Здесь термин приобретает узус, норму, порядок, необходимые ему для последующего функционирования;

– в *сфере функционирования*, где терминологические единицы существуют в контексте, происходит взаимодействие терминов в рамках конкретной системы терминов (речь о специальной литературе, монографиях, сборниках научных статей, профильных журналах, текстах законодательных актов и т.п.). Здесь термин представлен как единица речи.

В данном параграфе исследования речь идет о первых двуязычных и толковых словарях юридических терминов, составленных в 50-60 годах XX века. Были изданы несколько словарей, которые включали в себя юридические термины. Эти словари были проанализированы, отмечены недостатки, допущенные в переводе терминов. Следует особо отметить «Краткий русско-азербайджанский юридический словарь» под редакцией А.И.Ибрагимова и А.А.Ханджанбекова, содержащий 5000 слов (1960г.), а также составленный в Академии наук Азербайджанской ССР «Словарь юридических терминов» под редакцией М.Халафова (1961г.).¹

Указания на существенные недочеты в Русско-азербайджанском юридическом словаре Ф.Исмайлова были полезны составителям последующих юридических словарей. Так, терминологический словарь под редакцией М.Халафова переводит термин *беспошлинный* словом *rüsumsuz*, тогда как в изданном годом раньше кратком двуязычном словаре для заочников, приводятся два значения – *gömrüksüz, rüsumsuz*.

В предисловии к «Краткому русско-азербайджанскому юридическому словарю» авторы указали, что за отсутствием азербайджанских эквивалентов некоторым арабским, персидским словам, в переводе даны русские термины, например:

¹ Mumtaz S. adına ARDƏİ Arxivin 403 sayılı fondu; Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material). Bakı, 1960, 189 s.; Hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 1961, 310 s.

nəfəqə – алимент, *etiraz* – протест, *ünvan* – адрес.¹ Эта тенденция сохранилась и сегодня. Несмотря на наличие нареканий, первые азербайджанские словари были своевременной и востребованной справочной юридической литературой. Каждый из них в той или иной мере последовательно выполнял наменченную авторами задачу.

Однако реалии быстро развивающегося общества требовали иных терминологических толковых и двуязычных словарей, которые должны были отражать новейшую лексику в сфере юриспруденции. Ими и стали «Энциклопедический терминологический словарь», а также переводные – «Словарь латинских афоризмов, поговорок и пословиц», «Англо-русско-азербайджанский юридический словарь», «Англо-азербайджанский словарь юридических терминов».² Анализ словарей на предмет определения специфики и приемов перевода русских юридических терминов на азербайджанский язык, был начат с составления перечня словарей подобного типа в русской лексикографии, ибо при составлении переводных (особенно, русско-национальных) словарей лексикографы, как правило, обращаются именно к их словникам.

В «Юридическом энциклопедическом словаре» мы обнаружили частотность следующего принципа подачи слов: латинским терминам, перешедшим в русский язык, дается транскрипция, далее слово толкуется и переводится на азербайджанский язык, например: *аккредитив* (лат. *accreditivus* – *vəkalətli, vəkil edən*) – *akkredetiv*; *апелляция* (лат. *appellatio* – *müraciət, şikayət*) – *apellyasiya*; *вето* (лат. *veto* – *qadağan edirəm*) – *veto*; *де-юре* (лат. *de iure* – *hüquqa gögə, hüquqi*) – *de-yure*; *прокурор* (лат. *procurare* – *qayğıya qalmaq*) – *prokuror* и т.п.

Между единицами словарного состава русского и азербайджанского языков существуют смысловые соотношения: азербайджанское слово, более или менее близкое по значению

¹ Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti (qiyabiçilər üçün köməkçi material). Bakı, 1960, s.3

² Hüquq ensiklopedik lüğəti. Bakı, 1991, 544 s.; İngiliscə-rusca-azərbaycanca hüquq lüğəti. Bakı: Azərnaşr, 2003, 428 s.; Mirzəyev H. Dic duc fac feer! Bakı, 2005, 129 s.; Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2007, 312 s.

определенному русскому слову, является его лексическим/словарным соответствием (речь об эквивалентах и вариантных соответствиях). Например: *претензия* (лат. *pretension*) – *tələb*, *декрет* (лат. *dekretum*) – *fərman*, *qərar* и т.п. В специальном энциклопедическом словаре мы не встретили таких терминов латинского происхождения, как *advokat* (лат. *advocare* – *kötməyə çağıрмаq*); *dezertir* (лат. *desertor* – *fərarı, qaçqın*); *kodeks* (лат. *codex* – *kitab*); *konflikt* (лат. *conflictus* – *toqquşma*); *ratifikasiya* (лат. *ratus* – *möhkəm+ facio* – *edirəm*); *ekspatriasiya* (лат. *ex – dan/dən + patria* – *vətən*); *yurisprudensiya* (лат. *ius* – *hüquq + prudentia* – *elm, bilik*); *yustisiya* (лат. *iustitia* – *ədalətlilik, qanunilik*) и т.п. При этом находим: *vəkil*, *fərarilik*, *məcəllə*, *ədliyyə* и т.п.

В процессе анализа словарей был выявлен ряд явлений. Так, среди юридических терминов есть малоупотребительные устаревшие слова, например: *матриархат* – *madərşahlıq*, *регент* – *naibüssətənə*, *реквизиция* – *həcz*, такса – *nırx*, циркуляр – *tətimnamə*. Разные русские термины в азербайджанском языке имеют лишь одно соответствие: *эмиграция*, *иммиграция* – *müha-cirət*. Более того, исходное для этих терминов слово «миграция», транслитерировано как «*migrasiya*». У некоторых терминов в азербайджанском языке наряду с эквивалентом сохраняется и транслитерированная форма перевода, например: *колония* (лат. *colonia* – *məskunlaşdırma*) 1. *müstəmləkə*; 2. *koloniya*; *оперативный* (лат. *operator* – *əməli*) 1. *operativ*, 2. *əməli*; *приоритет* (лат. *prior* – *birinci*) 1. *birincilik*, 2. *prioritet* и т.п.

В рамках настоящего параграфа проведен и анализ латинских крылатых выражений, переведенных с русского на азербайджанский язык, компонентом которых является тот или иной юридический термин.

Доминанты перевода афоризмов, пословиц обеспечивают выполнение этими текстами коммуникативного задания – сообщить значимые обобщенные сведения, облеченные в художественную форму. Перевод таких единиц чаще осуществляется посредством грамматических и лексических вариантных соответствий, а также путем разъяснительного перевода, приводящего к расширению объема текста.

Перевод латинского выражения «*De minimis non curat praetor*» на русский и азербайджанский языки сопровождается применением

способа транслитерации термина «*претор*» (*pretor*), который в самом словаре дан транслитерацией без перевода или толкования значения, например: *Претор* (лат. *praetor* – qabaqda gedən) – *Pretor*. Обычному пользователю контекстное употребление «*Pretor xirda işlərlə məşğul olmur*» не разъясняет значение данного термина. Проясняет значение термина «Словарь иностранных слов»¹: «*Претор* (лат. *praetor*) – в Древнем Риме – высшее должностное лицо, осуществлявшее преимущественно судебные, правовые функции».

В некоторых выражениях в переводе на азербайджанский язык в скобках дается дополнительный вариант перевода: «*In flagranti delicto*» – на месте преступления – *cınayət yerində (başında)*. Вместе с тем, транслитерация отдельных выражений становится неуместной в плане их соотносительности с конкретным переводным словом. Так, например: в выражении «*Nec vi nec clam nec precario* – не насильно, не тайно, не постоянно – впредь до востребования (прекарно) – *güclə, gizli və müvəqqəti deyil, ta tələb edilənədək (prekar)*» транслитерированное слово «*прекарно*» (*prekar*) означает буквально «временно» или же «впредь до востребования».

К исследованию особенностей перевода юридических терминов в составе устойчивых единиц был привлечен изданный в 2005 году переводный «Словарь латинских афоризмов, поговорок и пословиц» Х. Мирзоева.² Наше внимание привлекли способы перевода устойчивых единиц, компонентом которых являются юридические термины. В словаре сначала дается перевод на азербайджанский язык, далее следует оригинал и перевод на русский язык. Из 10 000 латинских афоризмов, поговорок и пословиц словаря 377 относится к области юриспруденции. Устойчивые единицы этого словаря мы сопоставили с аналогичными единицами из «Словаря юридических терминов» 1961 года издания. Анализ словарных статей на предмет наличия переводческих соответствий позволил увидеть расхождения в русском и азербайджанском вариантах перевода. Так, в «Словаре юридических терминов» *Actore non probante reus absolvitur* – При недоказанности иска ответчик освобождается – *İddia sübut edilmədikdə cavabdeh azad edilir*; а в Словаре латинских

¹ Словарь иностранных слов. 8-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 1981, 624 с.

² Mirzəyev H. Указ. соч.

афоризмов... *Actore non probante reus absolvitur* – Если истец не дает доказательств, ответчик освобождается – *İddiaçı sübut gətirmirsə, cavabdeh azad edilir*. Из переводов видно, что в «Словаре латинских афоризмов, поговорок и пословиц» компоненты высказываний меняются местами, т.е. тема меняется местами с ремой. Так, в первом примере темой является *иск*, во втором – *истец*. Налицо семантико-структурное расхождение. Словари приводят разные виды трансформаций. Например: в «Словаре юридических терминов» *In dubio pro rea* – В случае сомнения дело решается в пользу подсудимого или ответчика – *Şübhəli halda iş müqəssir və ya cavabdehin xeyrinə həll edilir*; а в Словаре латинских афоризмов... *In dubio pro rea* – В случае сомнения – в пользу обвиняемого – *Şübhə olduğu halda – təqsirləndirilənin xeyrinə*. В первом случае дается исчерпывающее толкование, во втором – отсутствует смысловая связка. Есть и достаточное количество случаев сужения или расширения смысла высказываний, изменения синтаксиса, примеров уместного или неуместного употребления слов, эквивалентного и безэквивалентного перевода устойчивых единиц.

Второй параграф называется «*Терминология международного и гражданского законодательства: источники формирования и способы перевода юридических терминов*». Особенности перевода русских юридических терминов исследуются в аспекте функционирования в юридических текстах. Анализ данного аспекта вполне закономерен, ибо юридические словари фиксируют лишь небольшую часть употребляемой терминологии. Русский языковед И.И. Чиронova считает, что исследовать только лексикографические дискретные источники юридических терминов явно не достаточно.¹

Интеграция в международную политико-правовую и экономическую системы сказалась на том, что основу новой русской и азербайджанской юридической терминологии составили термины английского происхождения. Осмысление их в процессе перевода становится залогом коммуникативно-равноценного воспроизведения контекстных (реальных, актуальных) значений лексических единиц оригинала. С одной сторо-

¹ Чиронova И.И. Теоретические основы анализа юридической терминологии// Современные гуманитарные исследования №6(19), 2007, Москва, с. 142-148

ны, этот процесс расширил сферу политико-правовой литературы, а с другой, выявил трудности при переводе специальной терминологии. Например: в практике перевода встречаются так называемые «языковые ловушки», когда визуальное и логическое восприятие термина вступает в некое противоречие, приводящее к ошибкам при переводе. Так, в российском законодательстве различают «частичную, ограниченную дееспособность» и «дееспособность в полном объеме», что в азербайджанском языке звучит как «*qismən fəaliyyət qabiliyyəti*» и «*tam fəaliyyət qabiliyyəti*». Указанные термины в англоязычной правовой литературе означают соответственно «*правоспособность*» и «*дееспособность*». Или же, внешне схожие понятия могут иметь различие в содержании. В современной правовой литературе разных правовых систем встречаются понятия «*доверительная собственность*» (*etibar edilmış mülkiyyət*) и «*доверительное управление имуществом*» (*etibar edilmış əmlakın idarə edilməsi*). Так, институт *доверительной собственности* известен англо-американской системе права, он неизвестен российской правовой системе. В системе же российского права имеется институт *управления доверительным имуществом* - *etibar edilmış əmlakın idarə edilməsi*. Это разные понятия, суть которых заключается в следующем: при доверительном управлении опекун подопечного не становится его собственником, не является субъектом права собственности, но приобретает возможность владеть, пользоваться и даже распоряжаться им, но не в своих интересах. В отличие от этого *траст* (англ. «*trust*» доверие) – это сложная система отношений, при которой каждый из участников отношений *траста* имеет правомочия собственника в определенном объеме, т.е. каждый из них является субъектом права собственности. Разница в объеме понятий во многом объясняется тем, что российская и англо-американская правовые системы основываются на разных системах права: первая относится к континентальной, вторая – к прецедентной. Таким образом, англо-американское право *доверительной собственности* следует переводить термином *траст* (от *trust*), а российское – *доверительное управление имуществом*. Отметим также, что термин *траст* не зафиксирован в «Англо-русско-азербайджанском юридическом словаре», изданном в 2003 году.

Следует обратить внимание и на перевод понятия «*третейская запись*». Природа и объем этого понятия меняется в зависимости от отрасли права, в котором оно применяется. Его азербайджанский словарный эквивалент «*münsif qeydi*» дан без толкования. В азербайджанском Юридическом энциклопедическом словаре мы находим терминосочетание «*münsif məhkəməsi* – третейский суд», толкуемое как «*tərəflərin arasındakı mübahisəni həll etmək üçün onların özlərinin seçdiyi məhkəmə*», но нет «*münsif qeydi*». В английском языке равнозначным термину «*münsif qeydi*» является «*special agreement*» (*специальное соглашение*). В гражданском праве «*münsif qeydi*» – это договор между гражданами о передаче спора на рассмотрение Третейского суда; в частно-правовых отношениях международного права – *арбитражное соглашение*; в международной торговой практике известны два вида арбитражного соглашения – *арбитражная оговорка* и *третейская запись*. В международном праве «*münsif qeydi*» – это норма, регулирующая порядок обращения государств к Третейскому суду и процедуре третейского разбирательства для урегулирования споров, могущих возникнуть между участниками международного договора. В современном праве соглашения об урегулировании спора путем третейского разбирательства именуются *специальными соглашениями xüsusi razılaşmalar* или *компромиссами güzəştlər*. В данном параграфе приведены и примеры других лингвистических явлений.

Анализ юридических текстов с последующей сверкой наличия юридического термина в специальном переводном словаре показал, что большинство заимствованных посредством русского языка терминов английского происхождения не закреплено общими и специальными азербайджанскими словарями. Функционируя в юридической литературе, они все еще находятся в процессе своего становления. Это и позволяло нам делать выводы о степени адекватности/неадекватности перевода конкретного специального текста.

Последний параграф диссертации называется «*Экспликация имплицитности значений русских юридических терминов в азербайджанском гражданском законодательстве*». Излагая теоретические основы специфики и способов перевода научного

текста, мы отмечали, что одной из особенностей русско-азербайджанского юридического перевода является весьма частотная экспликация имплицитности значений русских лексических единиц. Это случаи, когда при переводе на азербайджанский язык приходится эксплицитировать, т.е. разъяснять, интерпретировать встречающиеся в русских текстах весьма неопределенные по своему содержанию, неясные, имплицитные лексические значения заимствованных юридических терминов. При подобном способе перевода пользователю нет нужды обращаться к специальным словарям, например: «*Rekvizisiya. Təbii fəlakətlər, texnoloji qəzalar, epidemiyalar baş verdikdə və fəvqəladə xarakter daşıyan digər hallarda müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə mülkiyyətçidən əmlak qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada və şərtlərlə, dəyəri mülkiyyətçiyə ödənilməklə cəmiyyətin mənafeləri üçün alınə bilər (rekvizisiya)*».

Перед нами пример экспликации термина *реквизиция*: «*принудительное отчуждение за плату (в отличие от конфискации) или временное изъятие государственными органами имущества отдельных граждан или юридических лиц*». Кроме того, в азербайджанском тексте Кодекса раскрывается конкретно и то, в каких случаях государственные органы применяют этот закон. В азербайджанском «Словаре юридических терминов» 1961 года издания этот термин имел арабский эквивалент – *həsz*. Сейчас данный термин утвердился в транслитерированном варианте.

Нам встретились такие многозначные слова, которые в одном из своих значений означают юридическое понятие. Так, «*протест – это представление соответствующих судебных и прокурорских органов о пересмотре судебных приговоров и решений*». В сочетании со словом «*вексель*» – «*протест векселя*» слово обозначает «*нотариальное или через судебные органы заявление кредитора о неуплате векселедателем (или акцептантом) в срок суммы, обозначенной на векселе*». Или, в азербайджанском тексте налицо экспликация значения термина с фиксацией эквивалента в скобках без сочетания с опорным словом в тексте, например: «*Maddə 1032. Akseptdən və ya ödənişdən rəsmi akt üzrə imtina (protest). Maddə 1032.1. Akseptdən və ya ödənişdən imtina bu Məcəllənin 1033-cü maddəsinə uyğun*

tartib edilmiş rəsmi aktla təsdiqlənməlidir (akseptdən və ya ödənişdən imtinaya protest).

Термин *legat* «leqat» также сопровождается азербайджанским эквивалентом «*vəsiyyət tapşırığı*», раскрывающим его значение: «изложенное в завещании поручение наследнику выплатить какому-либо лицу известную сумму или выдать ему определенное имущество».

Перевод русских юридических терминов азербайджанскими изафетными двух- или трехкомпонентными терминофразами позволяет предположить, что большая часть терминов юридического права образована на базе общеупотребительных слов. Многие из них, относясь к официально-деловой лексике, находятся на стадии терминологизации и отличаются ограниченной сферой употребления. Именно поэтому в процессе перевода таких терминов за основу должно браться его основное юридическое значение.

В **Заключении** диссертации сделаны основные выводы. Обобщения, вытекающие из проведенного анализа, сформулированы в следующих положениях.

– История формирования азербайджанской и русской терминологии датируется IX-XI вв. В древних законодательных актах этих языков наряду с понятиями родства, медицины и др., формировались и юридические термины. На протяжении длительного времени их семантическую структуру преимущественно составляли вторичные значения общепринятых слов. В XX веке в упорядочении и обогащении юридической терминологии азербайджанского языка значительную роль сыграл русский язык. Современную юридическую терминологию дополнили термины, заимствованные посредством русского языка (в основном, англо-американского происхождения).

– В процессе исследования были обнаружены факты синонимии, многозначности, параллельного функционирования одного и того же юридического термина в разных терминосистемах, с разными значениями. Значительную проблему для перевода представляли и единицы, образованные с помощью переноса значения, а также наличие у них стилистической ок-

раски – коннотации. В этом случае верный перевод термина гарантировало его сопоставление с юридическим контекстом.

– К специфическим явлениям перевода русских юридических терминов относятся следующие: экспликация имплицитности значений русских юридических терминов; унификация терминологии переводных эквивалентов юридических текстов; терминологизация общенародной лексики.

– Изучение языковых фактов позволяет заключить, что в ряде примеров форма заимствованного юридического термина препятствует ее анализу и пониманию. Заимствования, сохранившиеся в терминосистеме в исходной форме, на язык перевода в большинстве случаев передаются в транскрибированной или транслитерированной форме.

– Примеры, изъятые из текстов российского и азербайджанского Гражданских кодексов, показывают, что способы перевода юридических документов могут варьироваться и комбинироваться. При этом качество юридического перевода определенным образом может повлиять на эффективность правоприменения и степень регламентации конкретных отношений.

– При переводе юридических терминов за основу берутся следующие принципы: выявление скрытых сем при переводе идиоматичного термина, нормативные переводческие традиции, определение значения термина, а также выведение значения терминосочетания из совокупности его компонентов.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях автора:

1. Соотношение переносных значений слов и семантики фразеологизмов /Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatı Bakı, 2006, 4, s.31-33.

2. Приемы экспликации юридических терминов при переводе с русского на азербайджанский язык /Текст. Язык. Человек. Сборник научных трудов Часть 1, Мозырь, 2009, с. 192- 193.

3. Состояние перевода юридической терминологии в современную эпоху /Filologiya məsələləri, № 7, Bakı, 2009, s. 365-374

4. Особенности перевода латинских юридических афоризмов, поговорок и пословиц на азербайджанский язык Научный журнал Павлодарского ГУ. им С. Тарайгырова. № 4, 2010, с.205-208

5. Из истории переводов юридической терминологии в Азербайджане/ Язык и литература Баку, 2010. №2, с. 202-207

6. Способы перевода юридической терминологии /Известия Уральского госуниверситета. № 1 , 2011, с.180-183

7. Возможности использования текстовых переводов в процессе обучения// Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları № 2, 2011, с. 168-169

Rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilində tərcüməsi problemləri

Xülasə

Tədqiqat işi Azərbaycan dilində rus hüquq terminlərinin tərcümə problemlərinin hərtərəfli linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri, metodları və mənbələri qeyd olunur, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır.

Birinci fəsil "Hüquq terminləri dilin leksik-üslubi vahidi kimi: tədqiqatın nəzəri əsasları" adlanır. Bu fəsil rus və Azərbaycan dilçilik elmində hüquq terminlərinin öyrənilmə tarixinə, hüquqa aid sənədlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Eyni zamanda işin bu hissəsində hüquq terminlərinin spesifikliyindən irəli gələn tərcümə problemləri də nəzərdən keçirilir və bu sahədə olan çətinliklər müəyyənləşdirilir.

İkinci fəsil "Rus hüquq terminlərinin təsbit və işlənmə sahələri: Azərbaycan dilinə tərcümənin xüsusiyyəti" adlanır. Bu fəsil rus hüquq terminlərinin işlənmə dairəsi və onların Azərbaycan dilinə tərcümə problemlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə müəllif rus hüquq terminlərinin Azərbaycan dilində mövcud olan lüğətlərdə əks olunmasını nəzərdən keçirir. Burada həmçinin rus terminlərinin beynəlxalq və mülki qanunvericilik sənədlərində müşahidə olunan əsas xüsusiyyətləri araşdırılır, onların tərcümə problemləri təhlil olunur və praktik tövsiyələr verilir.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqat zamanı əldə olunan nəticə və müddəalar ümumiləşdirilir.

The problems of translation of Russian juridical terms in the Azerbaijani language

Summary

The research work is dedicated to the many-sided linguistic investigation of the translation problems of Russian juridical terms in the Azerbaijani language.

The dissertation consists of introduction, two chapters, the conclusion and a list of the used literature.

In the introduction the actuality of the theme is being based, the aims, the tasks and the methods of the dissertation are pointed out, its scientific novelty, theoretical and practical significance are revealed.

The first chapter is entitled “Juridical terms as lexical-stylistic unit of the language: theoretical basis of the investigation”. This chapter is dedicated to the history of research of juridical terms in Russian and Azerbaijani languages and to the specific peculiarities of documents concerning jurisprudence. The translation problems preconditioned by the specificity of juridical terms are observed and the difficulties in this sphere are determined.

The second chapter is entitled “The sphere of fixation and functioning of Russian juridical terms: the specificity of their translation into the Azerbaijani language”. This chapter is dedicated to the sphere of usage of Russian juridical terms and to the problems of their translation in the Azerbaijani language. In this chapter the author observes the state of attraction of Russian juridical terms in the exiting Azerbaijan dictionaries. Here also the main features of Russian juridical terms attracted in the international and civil legislation documents are investigated, their translation problems are analyzed and the practical recommendations are given.

The “Conclusion” of the dissertation includes the generalization of results and items which were achieved in the process of investigation.